Τα αναθήματα της Ακροπόλεως από τον 8ο έως τις αρχές του 6ου αιώνα π.Χ. και η συγκρότηση της Αθήνας σε πόλη-κράτος

Prof. Dr. Andreas Scholl
Διευθυντής της Συλλογής Αρχαιοτήτων Βερολίνου, Κρατικά Μουσεία Βερολίνου
Επίτιμος Καθηγητής Κλασικής Αρχαιολογίας, Freie Universität Berlin

Θέμα της παρούσας μελέτης είναι τα αναθήματα της γεωμετρικής και της πρώιμης αρχαϊκής περιόδου στην Ακρόπολη της Αθήνας. Η μελέτη ξεκινά με τα παλαιότερα αναθήματα, που χρονολογούνται στη μέση γεωμετρική περίοδο, και καταλήγει στην περιγραφή μιας δραστικής αλλαγής στην αφιερωματική πρακτική, στις αρχές του 6ου αιώνα π.Χ. Αξίζει να σημειωθεί ότι τα αρχαιολογικά τεκμήρια που εξετάσαμε μας επέτρεψαν να περιγράψουμε και να αναλύσουμε ακριβέστερα απ' ό,τι είχε μέχρι σήμερα προταθεί τις κυριότερες τάσεις της αφιερωματικής πρακτικής στο σημαντικότερο ιερό της Αθήνας και της Αττικής από τα μέσα του 8ου αιώνα π.Χ. και εξής. Η σύντομη σκιαγράφηση της εξέλιξης της αναθηματικής πρακτικής προσφέρει στοιχεία για την κατανόηση των ειδών των αναθημάτων και σημαντικές πληροφορίες για την ιστορία του ιερού. Ταυτόχρονα, επιχειρείται ο συσχετισμός των αναθημάτων της Ακροπόλεως με τα γεγονότα και τις ιστορικές συνθήκες στην Αθήνα και την Ελλάδα για την περίοδο από τον 8ο αιώνα έως τις αρχές του 6ου αιώνα π.Χ.

Επειδή στην ελληνική θρησκεία τα αναθήματα οποιουδήποτε είδους και μορφής παραπέμπουν σε έναν τόπο πλημμυρισμένο από την ιδεατή παρουσία των θεών ή των ηρώων και προορίζονταν να ενταχθούν σε ένα συγκεκριμένο αρχιτεκτονικό πλαίσιο (ναό, βωμό, θησαυρό, βάθρο κ.λπ.), είναι απαραίτητο να δοθεί καταρχάς μια εικόνα της αρχιτεκτονικής μορφής των λατρευτικών κτισμάτων στην Ακρόπολη κατά την ύστερη γεωμετρική και την αρχαϊκή περίοδο (εικ. 1-3, 5).

Από τον 8ο αιώνα έως τις αρχές του 6ου αιώνα π.Χ.

Τα αρχαιολογικά ευρήματα αποδεικνύουν την ύπαρξη ενός ναού της Αθηνάς Πολιάδος στην περίοδο ανάμεσα στα τέλη του 8ου και τις αρχές του 7ου αιώνα π.Χ. Με τον πρώτο αυτό ναό της Αθηνάς, η Ακρόπολη εμφανίζεται ισότιμη με άλλα σημαντικά ιερά της ίδιας περιόδου. Εξάλλου, οι εργασίες έρευνας και συντήρησης, που συνεχίζονται με επιτυχία τα τελευταία χρόνια στην Ακρόπολη, οδηγούν στο συμπέρασμα πως υπήρχε και ένας δεύτερος ναός της ύστερης γεωμετρικής περιόδου (εικ. 4-5). Σύμφωνα με τις πρόσφατες έρευνες του Μανόλη Κορρέ, ακόμη και ο «Προπαρθενών» («Urparthenon»), ο πώρινος δηλαδή αρχαϊκός ναός που προηγήθηκε του Παρθενώνα (και ανήκει στη λεγόμενη H-Architektur του Th. Wiegand), είχε πιθανότατα και αυτός έναν πρόδρομο, που χρονολογείται στην ύστερη γεωμετρική περίοδο (εικ. 5). Η εικονογραφία των αρχαϊκών αγγείων και τα αναθήματα, κυρίως οι πήλινοι γραπτοί πίνακες, που προορίζονταν για την Αθηνά Παρθένο, συνεχίζουν στην πραγματικότητα μια λατρευτική παράδοση η οποία είναι οπωσδήποτε παλαιότερη από τα κτήρια που είναι μέχρι σήμερα με βεβαιότητα γνωστά και αποτελούν τους προδρόμους του Παρθενώνα της κλασικής περιόδου. Ίσως, ως ένδειξη της θέσης του πιο παλιού λατρευτικού αγάλματος της Αθηνάς Παρθένου και, συνεπώς, του ναού της υστερογεωμετρικής περιόδου, του οποίου την ύπαρξη υποθέτει ο Μ. Κορρές, μπορεί να προταθεί ο ναΐσκος, τον οποίο ο ίδιος αποκάλυψε ανάμεσα στον πέμπτο και τον όγδοο κίονα της βόρειας κιονοστοιχίας του κλασικού Παρθενώνα (εικ. 5).

Από τα οικοδομήματα της πρώιμης και της ύστερης αρχαϊκής περιόδου στην αθηναϊκή Ακρόπολη αξίζει να εξεταστούν κυρίως εκείνα τα οποία βρίσκονταν σε άμεση λειτουργική σχέση με τα αναθήματα, όπως για παράδειγμα αυτά που χαρακτηρίζονται ως *οίκήματα* στη λεγόμενη «επιγραφή του Εκατομπέδου». Στην αρχαϊκή Ακρόπολη θα πρέπει να υπήρχαν θησαυροί, κτίσματα δηλαδή για τη φύλαξη, την προστασία και την αποτελεσματική παρουσίαση των πολυάριθμων, κατασκευασμένων από πολύτιμα και ευπαθή υλικά, αναθημάτων (εικ. 3). Υπέρ αυτής της υπόθεσης συνηγορούν και οι συνθήκες που επικρατούσαν στην Ακρόπολη της κλασικής

περιόδου, όπου κτήρια όπως η Χαλκοθήκη αλλά και οι αίθουσες του Παρθενώνα χρησίμευαν για τη φύλαξη των ιδιαίτερα πολύτιμων αφιερωμάτων. Αντίθετα όμως με τα πανελλήνια ιερά της Ολυμπίας και των Δελφών, οι θησαυροί στο κεντρικό ιερό της πόλης της Αθήνας δεν θα μπορούσαν να είχαν ανεγερθεί από άλλες ελληνικές πόλεις. Ως αναθέτες των πιο δαπανηρών αφιερωμάτων εμφανίζονται από τις αρχές του 6ου αιώνα π.Χ., εκτός από την πόλη, που εκπροσωπείται από τη Βουλή των Τετρακοσίων ή τον τύραννο, κυρίως πλούσιοι Αθηναίοι, ως επί το πλείστον αριστοκράτες. Μια τέτοια ερμηνεία των ευρημάτων της Ακρόπολης είναι πολύ πιθανή, όπως άλλωστε υποδηλώνει η σύγκριση με ένα άλλο ιερό πόλης, αυτό της Ήρας στη Σάμο.

Πλάι στον πρώιμο ναό της Αθηνάς Πολιάδος, εμφανίζεται ως δεύτερος αρχαιολογικά βεβαιωμένος τόπος λατρείας κατά τον 7ο αιώνα π.Χ. το ιερό της Αθηνάς Νίκης (εικ. 3). Τις αρχαιότερες μαρτυρίες λατρευτικής δραστηριότητας στον πύργο της Αθηνάς Νίκης δεν αποτελούν τα λείψανα του βωμού και της βάσης του λατρευτικού αγάλματος της πρώιμης αρχαϊκής περιόδου, αλλά τα ειδώλια που είχαν εναποτεθεί στην αγαλματική βάση του 7ου αιώνα π.Χ., τα οποία είχαν βρεθεί μαζί με οστά ζώων (πιθανώς υπολείμματα θυσιών κατά τη νέα θεμελίωση του ναού, μετά την καταστροφή του ιερού από τους Πέρσες, το 480 π.Χ.;) και με όστρακα μικρογραφικών αγγείων. Πρόκειται για κυλινδρικής μορφής πήλινα γυναικεία ειδώλια της υπογεωμετρικής-πρωτοαττικής περιόδου, δηλαδή του πρώτου μισού του 7ου αιώνα π.Χ., που είναι γνωστά και από ανασκαφικά σύνολα άλλων αρχαιολογικών θέσεων στην Αθήνα και την Αττική («Stempelidole»). Η εναπόθεση των πρωτοαττικών πήλινων ειδωλίων στην αρχαϊκή βάση του λατρευτικού αγάλματος μπορεί λογικά να εξηγηθεί με την υπόθεση ότι τα ιερά, λόγω της παλαιότητάς τους, αυτά αναθήματα, προερχόμενα από μια προγενέστερη φάση του ιερού της Αθηνάς Νίκης, εναποτέθηκαν

1. Αθήνα, Ακρόπολη. Ανασκαφή σε μεγάλο βάθος στην περιοχή μπροστά από τη νότια πλευρά του Παρθενώνα (15 Ιουνίου 1888).

2. Αθήνα, Ακρόπολη. Το μοντέλο παρουσιάζει τη μορφή που είχε το ιερό κατά την αρχαϊκή εποχή, λίγο πριν το 480/479 π.Χ. Άποψη από Δ. (Κέντρο Μελετών Ακροπόλεως).

εδώ κατά την αποκατάσταση του ιερού το 438 π.Χ., μετά την καταστροφή του από τους Πέρσες (480 π.Χ). Με τον ύστερο γεωμετρικό-υπογεωμετρικό ναό της Αθηνάς Πολιάδος και το μικρό ιερό της Αθηνάς Νίκης στο βράχο με τα μυκηναϊκά κατάλοιπα, τεκμηριώνονται αρχαιολογικά και αποκρυσταλλώνονται, κατά τη γνώμη μου, δύο τουλάχιστον θέσεις λατρευτικής δραστηριότητας πάνω στην Ακρόπολη κατά τις αρχές του 7ου αιώνα π.Χ.

Τα πρωιμότερα ευρήματα από την Ακρόπολη, που ερμηνεύονται με βεβαιότητα ως αναθήματα, ανήκουν στους μέσους και τους ύστερους γεωμετρικούς χρόνους (ΥΓ Ι) (εικ. 6-8). Κυρίως όμως η σπανιότητα της πρωτογεωμετρικής και της πρώιμης γεωμετρικής κεραμικής οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το ιερό της Αθηνάς στην Ακρόπολη κατά τη διάρκεια των «Σκοτεινών αιώνων» και την πρώιμη γεωμετρική περίοδο είχε έναν πολύ ταπεινό χαρακτήρα. Διάφορες ενδείξεις, ωστόσο, πιστοποιούν ότι υπήρχε πράγματι μια συνεχής λατρεία από τη μυκηναϊκή εποχή.

Αναθήματα παλαιότερα από αυτά που έχουν βρεθεί στην Ακρόπολη είναι πάντως γνωστά σε τέσσερα ή πέντε ακόμη ιερά στην Αθήνα και την Αττική: στον λατρευτικό χώρο του Όμβριου Δία στην κορυφή του Υμηττού, στο ιερό του Ήρωα Ακάδημου στο βορειοδυτικό τμήμα της πόλης της Αθήνας, στον λατρευτικό χώρο του Δία στην κορυφή της Πάρνηθας, στα ιερά της Άρτεμης στη Μουνιχία και τη Βραυρώνα. Στο δεύτερο μισό του 8ου αιώνα π.Χ. ξεκινά δυναμικά η προσφορά αφιερωμάτων στην Ακρόπολη. Εκτός από την Ακρόπολη, μαρτυρείται έντονη αντίστοιχη δραστηριότητα γύρω στο 700 π.Χ. στο ιερό της Δήμητρας στην Ελευσίνα, στο ιερό της Αθηνάς στο Σούνιο καθώς επίσης και στους λατρευτικούς χώρους της Άρτεμης στη Βραυρώνα και τη Μουνιχία.

3. Αθήνα, Ακρόπολη. Σχεδιαστική αναπαράσταση του βράχου κατά τα μέσα του 6ου αι. π.Χ., με το ιερό της Αθηνάς Νίκης και την υποθετική θέση ορισμένων Θησαυρών, μπροστά από τη δυτική πλευρά του «Προπαρθενώνος». Άποψη από ΝΔ.

4α και β. Χάλκινος δίσκος με παράσταση της φτερωτής Γοργούς ως «δέσποινας των ζώων», που αποδίδεται στο διάκοσμο ενός από τους αρχαιότερους ναούς της Αθηνάς Πολιάδος. Ακρόπολη Αθηνών, π. 660 π.Χ. (εξ. διάμ. 77 εκ.).

Οι χάλκινοι τρίποδες, το λαμπρότερο είδος αναθήματος στα ιερά της Ελλάδας κατά τη γεωμετρική εποχή, απαντούν και μεταξύ των ευρημάτων της Ακρόπολης, και μάλιστα με πλούσια κατάλοιπα (εικ. 6-8). Τα αναθήματα αυτού του είδους αντανακλούν δημόσια την κοινωνική θέση του αναθέτη ως εξαίρετα κοινωνικά σύμβολα μιας κοινωνίας ή μιας κοινωνικής τάξης, της οποίας το σύστημα αξιών καθορίζεται από την καταγωγή και την ιδιοκτησία. Στην Ακρόπολη, το κεντρικό ιερό της Αθήνας, η μακρά σειρά «προγόνων» που συμβολίζουν οι χάλκινοι τρίποδες, ιδίως στη φάση της συγκρότησης της πόλης, θα πρέπει να αποτελούσε ένα μέσο για τη διαμόρφωση «ταυτότητας» και τη δημιουργία ιστορικής παράδοσης.

Η συνολική θεώρηση των αναθημάτων της γεωμετρικής περιόδου που βρέθηκαν στην Ακρόπολη δείχνει ότι η εικονογραφία και η τυπολογία τους δεν παρέχουν καμία βέβαιη ένδειξη για τις θεότητες που λατρεύονταν εκεί κατά τον 8ο αιώνα π.Χ. Με βάση τη λατρευτική παράδοση στην αθηναϊκή Ακρόπολη, που αποτελούσε ήδη από τη μυκηναϊκή εποχή σημαντικό τόπο λατρείας της Αθηνάς, φαίνεται λογική η ερμηνεία των αναθημάτων της γεωμετρικής περιόδου κυρίως ως αφιερωμάτων προορισμέ-

5. Αθήνα, Ακρόπολη. Αξονομετρική αναπαράσταση των ναών της Αθηνάς Πολιάδος στην περιοχή του μεταγενέστερου Ερεχθείου (δεξιά) και του Παρθενώνος (αριστερά), με τις οικοδομικές τους φάσεις.

6 - 7. Σχεδιαστική αναπαράσταση της κυκλικής λαβής ενός χάλκινου σφυρήλατου αττικού τρίποδα και, δίπλα, το χάλκινο ειδώλιο από τη λαβή ενός τέτοιου τρίποδα. Ακρόπολη Αθηνών, 725-700 π.Χ. (Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. Χ 6628).

νων για την Αθηνά. Η –δίχως άλλο εσκεμμένα– χωρίς ειδικά χαρακτηριστικά εικονογραφία των γεωμετρικών μνημείων δεν μας επιτρέπει να αποδώσουμε συγκεκριμένα αναθήματα στην Αθηνά ούτε να τα συνδέσουμε με κάποια από τις ιδιότητες της θεάς. Γίνεται εξάλλου φανερό ότι η Ακρόπολη δεν ήταν σε καμία περίοδο αποκλειστικά ένα ιερό της Αθηνάς.

Επειδή τα πολύτιμα αναθήματα του 8ου και των αρχών του 7ου αιώνα π.Χ. είχαν ως επί το πλείστον αφιερωθεί από τους εύπορους αριστοκράτες της Αθήνας, το πλούσιο αυτό σύνολο αναθημάτων από την ύστερη γεωμετρική περίοδο αποτελεί ένδειξη για το ότι η Ακρόπολη αναδείχθηκε περίπου στα μέσα του 8ου αιώνα π.Χ. σε κεντρικό, ως προς το ρόλο του, ιερό της πόλης της Αθήνας, η οποία διαμορφωνόταν εκείνη την εποχή. Τα πρώιμα αναθήματα από την Ακρόπολη είναι λοιπόν, μαζί με τις κριτικά εξεταζόμενες ιστορικές πηγές και την ανάλυση των γεωμετρικών νεκροπόλεων της Αθήνας και της Αττικής, ένα επιπλέον αρχαιολογικό τεκμήριο για τη νέα πολιτική οργάνωση της πόλης τον 8ο αιώνα π.Χ. Το γεγονός ότι ένας συλλογικός, κεντρικός τόπος λατρείας διαδραματίζει εκείνη την εποχή έναν ρυθμιστικό ρόλο στη συγκρότηση της πόλης, αφήνοντας ταυτόχρονα απτές αρχαιολογικές ενδείξεις στο πλαίσιο της ελληνικής θρησκευτικής πρακτικής, έχει δικαιολογημένα τονιστεί αρκετές φορές στην πρόσφατη έρευνα.

8. Χάλκινο ειδώλιο κρανοφόρου πολεμιστή που έφερε δόρυ, από τη διακόσμηση λαβής τρίποδα. Ακρόπολη Αθηνών, 725-700 π.Χ. (Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. Χ 6613, ύψος 20,4 εκ.).

Τόσο τα ιερά των πόλεων όσο και τα πανελλήνια κέντρα λατρείας καθρεφτίζουν από τα τέλη του 8ου αιώνα π.Χ. και μετά μια σταδιακά αυξανόμενη διαφοροποίηση του πληθυσμού, και μάλιστα σε διαφορετικού μεγέθους πόλεις. Η πόλη της Αθήνας είναι μία από τις ελάχιστες περιπτώσεις στις οποίες μπορούμε να παρακολουθήσουμε, τουλάχιστον ως προς τα κύρια χαρακτηρι-

στικά τους, τις ουσιαστικές πολιτικές βλέψεις και την αλληλεπίδραση αυτών των ομάδων, ήδη από το δεύτερο μισό του 7ου αιώνα π.Χ. Τα κύρια ιερά των πόλεων αλλά και οι χώροι λατρείας που επισκέπτονταν οι κάτοικοι όλων των περιοχών της Ελλάδας, εξελίχθηκαν σταδιακά από τη γεωμετρική περίοδο σε τόπους κοινωνικοπολιτικής προβολής που είχε ως βάση μια ήδη υπερβολική επίδειξη πλούτου και κοινωνικού κύρους. Οι προσφορές και τα αναθήματα αποτελούσαν το μέσο αυτής της προβολής. Και, ακριβώς για το λόγο αυτό, τα πρώιμα και τα ύστερα γεωμετρικά αναθήματα της Ακρόπολης αποτελούν πρωτογενή ιστορικά τεκμήρια.

Εξ ορισμού, η πόλη είναι πρωτίστως ένας πολιτικός θεσμός, πράγμα που δεν επιτυγχάνουν να αποδείξουν μόνα τους τα υπολείμματα του υλικού πολιτισμού της, πόσο μάλλον όταν τα κατάλοιπα των οικισμών της γεωμετρικής και της πρώιμης αρχαϊκής περιόδου, εξαιτίας της συνεχούς χρήσης του χώρου της αθηναϊκής πόλης από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα, έχουν σε μεγάλο βαθμό καταστραφεί. Ακόμη και ο Συνοικισμός που παραδίδει ο Θουκυδίδης (2, 15, 1-2), όπως ο ίδιος τονίζει, δεν οδήγησε σε μια μαζική συγκέντρωση του πληθυσμού στον πυρήνα του Άστεως. Η πόλη ήταν πρωτίστως μια συνάθροιση ατόμων και εδαφών, και δεν ήταν τα ως επί το πλείστον αρχαιολογικά τεκμηριωμένα πολεοδομικά στοιχεία, αλλά τα «πολιτικά» γνωρίσματα και οι πνευματικοψυχολογικοί παράγοντες που έπαιζαν αποφασιστικό ρόλο στη συγκρότησή της. Στους παράγοντες αυτούς ανήκει κυρίως η κοινή νοοτροπία ή η εμπιστοσύνη του πολίτη προς την κοινότητα, ένα στοιχείο το οποίο ήδη ο Θουκυδίδης, στο απόσπασμα για το Συνοικισμό, αποδίδει στο βασιλιά Θησέα. Τα οικιστικά αρχαιολογικά κατάλοιπα δεν προσφέρονται λοιπόν

9. Σχεδιαστική αποκατάσταση πώρινων αναθηματικών τριπόδων από την Ακρόπολη των Αθηνών, 7ος αι. π.Χ.

ως βασικές αρχαιολογικές μαρτυρίες για την ακριβέστερη χρονολόγηση της ανάδειξης της Αθήνας σε πολιτικό και θρησκευτικό κέντρο της Αττικής. Για το λόγο αυτό, μεγάλη σπουδαιότητα στην πραγμάτευση του θέματος αποκτούν τα γεωμετρικής περιόδου αναθήματα της Ακρόπολης, των οποίων η σημαντική αύξηση καθώς και η σταδιακή βελτίωση της ποιότητας από τα μέσα του 8ου αιώνα π.Χ. και μετά μπορούν να ερμηνευθούν ως ένδειξη της διαμόρφωσης ενός νέου κεντρικού ιερού. Αξίξει μάλιστα να σημειωθεί ότι το κείμενο του Θουκυδίδη περιέχει μια σημαντική μαρτυρία για τη μεταβολή της σημασίας της Ακρόπολης ως συνέπεια του Συνοικισμού. Η μαρτυρία αυτή τεκμηριώνει την αλλαγή λειτουργίας της Ακρόπολης σε συνάρτηση με το Συνοικισμό του Θησέα. Έτσι λοιπόν, ενώ πριν από την ανάδειξη της Αθήνας σε κέντρο της Αττικής, τα ιερά και σημαντικό τμήμα του οικισμού βρίσκονταν στο πλάτωμα του βράχου της Ακρόπολης, μετά την ίδρυση της πόλης, και ενώ πολλοί χώροι λατρείας παρέμειναν στην Ακρόπολη, ο οικισμός επεκτάθηκε στις γύρω από την Ακρόπολη περιοχές. Κατά συνέπεια, η μαρτυρία του Θουκυδίδη και οι πληροφορίες από τα διασωθέντα αναθήματα της Ακρόπολης από το δεύτερο μισό του 8ου αιώνα π.Χ. συμφωνούν μεταξύ τους.

Κεντρικό σημείο της συζήτησης για την πρώιμη ιστορία της Αθήνας αποτελεί το μέγεθος της αύξησης του πληθυσμού της Αττικής από τον 9ο έως τον 7ο αιώνα π.Χ., την οποία φανερώνει και ο αυξημένος αριθμός ταφών κατά τον 8ο αιώνα π.Χ. Μια έμμεση, αρχαιολογικά προσδιοριζόμενη

10α και β. Χάλκινο έλασμα με έκτυπη παράσταση φτερωτής μορφής που κρατά πτηνά (γερανούς), από τη διακόσμηση ποδιού τρίποδα. Ακρόπολη Αθηνών, 675-650 π.Χ. (Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. Χ 6956).

11. Χάλκινη κεφαλή γρύπα του οποίου η προτομή κοσμούσε τον ώμο χάλκινου λέβητα. Ακρόπολη Αθηνών, 675-650 π.Χ. (Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. Χ 6635, ύψος 20 εκ.).

συνέπεια της αναμφισβήτητης πληθυσμιακής αύξησης κατά τη γεωμετρική εποχή, ήταν δίχως άλλο ένας υποχρεωτικός εσωτερικός αποικισμός της Αττικής.

Φυσικά, από την απλή παράθεση των σπουδαιότερων, αρχαιολογικά προσδιοριζόμενων παραγόντων, οι οποίοι κατά τη διαδικασία συγκρότησης της πόλης θα διαδραμάτισαν κάποιο ρόλο, δεν προκύπτει κάποιο ρεαλιστικό μοντέλο αυτής της διεργασίας. Αντίθετα, είναι απαραίτητο να τονιστεί ότι όλα τα προαναφερθέντα νέα στοιχεία και οι ταυτόχρονες κοινωνικές μεταβολές λειτουργούσαν συγχρόνως και αλληλεπιδρούσαν συνεχώς μεταξύ τους. Στην περίπτωση της Αθήνας όμως, οι προαναφερθείσες ενδείξεις επιτρέπουν να θεωρήσουμε τα μέσα του 8ου αιώνα π.Χ. ως την πιθανότερη χρονική περίοδο για το Συνοικισμό, γεγονός το οποίο προσδίδει ιδιαίτερη σπουδαιότητα στα αναθήματα της γεωμετρικής περιόδου από την Ακρόπολη σε σχέση με τα υπόλοιπα σύγχρονά τους αρχαιολογικά τεκμήρια. Σε κάθε περίπτωση, πρέπει να θεωρηθεί βέβαιο ότι το πλούσιο αυτό υλικό των αναθημάτων της γεωμετρικής περιόδου στην Ακρόπολη αντικρούει αποφασιστικά την άποψη, που ακόμη και σήμερα υιοθετούν ορισμένοι ερευνητές, ότι η Ακρόπολη μόλις τον 6ο αιώνα π.Χ. αναδείχθηκε σε κεντρικό ιερό.

Η πρόσφατη αρχαιολογική και ιστορική έρευνα, σχεδόν στο σύνολό της, παρουσιάζει μια ζοφερή εικόνα της πρώιμης αρχαϊκής Αθήνας. Διαπιστώνεται, συνήθως χωρίς την απαιτούμενη προσοχή στα ευρήματα από τα ιερά και τις νεκροπόλεις της Αττικής της συγκεκριμένης περιόδου, μια γενικευμένη ένδεια, τόσο ως προς την ποσότητα όσο και ως προς την ποιότητα των αναθημάτων στα αττικά ιερά του 7ου αιώνα π.Χ. Όμως, με βάση τα αναθήματα του 7ου αιώνα π.Χ. στην Ακρόπολη, ήταν δυνατό να αποδειχθεί ότι μια τόσο υπερβολικά απλουστευμένη ερμηνεία δεν συμφωνεί με την αρχαιολογική πραγματικότητα (εικ. 9-14).

Αντίθετα, φαίνεται πως κατά τη διάρκεια του 7ου αιώνα π.Χ. σταδιακά συγκεντρωνόταν όλο και μεγαλύτερος πλούτος, ιδίως με την πιο χαρακτηριστική μορφή εκδήλωσής του, την ιδιοκτησία γης, στα χέρια των ευπατριδών. Διότι διαφορετικά δεν μπορεί να εξηγηθεί η δραματική εσωτερική πολιτική κατάσταση της Αθήνας, όπως αυτή μαρτυρείται με σαφήνεια στις αρχές του 6ου αιώνα π.Χ.

Κυριότερη αιτία για το μαρασμό και τη χρεωκοπία στην οποία οδηγήθηκε ένα μεγάλο μέρος των ελεύθερων Αθηναίων αγροτών κατά τη διάρκεια του 7ου αιώνα π.Χ. πρέπει να αποτελεί η αργή αλλά σταθερή αύξηση του πληθυσμού, η οποία οδήγησε σε μια προοδευτική μείωση των διαθέσιμων

12. Χάλκινη λαβή λέβητα με μορφή σειρήνας, από την περιοχή του Ερεχθείου. Ακρόπολη Αθηνών, πρώιμη φάση του λεγόμενου «δαιδαλικού» ρυθμού, 690-680 π.Χ. (Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. Χ 6519, ύψος 11 εκ.).

13. Σχέδιο του σωζόμενου τμήματος χάλκινης φοινικικής φιάλης. Ακρόπολη Αθηνών, 7ος αι. π.Χ. (Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. Χ 7037).

προς καλλιέργεια εδαφών. Το αργότερο λοιπόν από τα μέσα του 7ου αιώνα π.Χ., η οικονομική κατάσταση των αγροτών πρέπει να χειροτέρεψε τόσο δραματικά, που πολλοί έχασαν την ελευθερία τους, περιέπεσαν σε χρέη και πουλήθηκαν ως δούλοι. Η παρατήρηση του Σόλωνα στην 24η Ελεγεία του, ότι πολλοί από αυτούς τους δούλους, που ο ίδιος εξαγόρασε και τους χάρισε την ελευθερία, μιλούσαν μόνο σπαστά την αττική διάλεκτο, δείχνει ότι αυτή η κατάσταση φτάνει βαθιά μέσα στον 7ο αιώνα π.Χ.

Μπροστά στην εξέλιξη αυτή, για την ύπαρξη της οποίας δεν χωρά αμφιβολία, δεν πρέπει να ξαφνιάζει το γεγονός ότι η ολοένα ισχυρότερη αριστοκρατία ήταν καθώς φαίνεται έντονα παρούσα με τα πολύτιμα αναθήματά της στην Ακρόπολη κατά τον 7ο αιώνα π.Χ. Έτσι, το γεγονός αυτό λειτουργεί ως πιστή εικονογράφηση της 3ης Ελεγείας του Σόλωνα, γνωστής ως «ποίημα της Ευνομίας», στο οποίο ο Σόλων κατακρίνει την ξεδιάντροπη απληστία των συντρόφων του, όταν εκείνοι, στο αποκορύφωμα των κοινωνικών ταραχών του τέλους του 7ου αιώνα π.Χ., με την ανίδρυση των πρώτων γλυπτών αναθημάτων και των παλαιότερων θησαυρών στην Ακρόπολη, βρίσκουν ένα νέο πεδίο αυτοπροβολής και έκφρασης του μεταξύ τους ανταγωνισμού (εικ. 3). Η επίδειξη της πολυτέλειας των πλουσίων στο κεντρικό ιερό της πόλης καθώς και στα ταφικά τους μνημεία, ιδίως στον Κεραμεικό, βρισκόταν εμφανώς σε οξεία αντίθεση με τη φανερά απελπιστική κατάσταση ενός μεγάλου τμήματος του αγροτικού πληθυσμού, όπως πολύ καθαρά μας δείχνει η ποίηση του Σόλωνα.

Η υπόθεση ότι, πράγματι, στο τέλος του 7ου αιώνα π.Χ., έλαβε χώρα μια ποιοτική μεταβολή ή μια ουσιαστική αλλαγή στα πρότυπα κοινωνικής προβολής της αριστοκρατίας, επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι, ταυτόχρονα με τα πρώτα γλυπτά αναθήματα, εμφανίζονται οι μνημειακοί επιτύμβιοι κούροι ενώ, περίπου είκοσι χρόνια αργότερα, ξεκινά η σειρά των υψηλών αττικών αρχαϊκών επιτύμβιων στηλών. Και ενώ στα νεκροταφεία οι νέοι μαρμάρινοι κούροι και οι πώρινες στήλες χωρίς καμιά αμφιβολία αντικατέστησαν τα μεγάλου μεγέθους ταφικά αγγεία, στην Ακρόπολη, οι παλαιότερες μαρμάρινες κόρες που διαδέχονται ως προς τη λειτουργία τούς μνημειακούς τρίποδες και τους λέβητες, γίνονται το πολυτιμότερο και το υπέρτατο ως προς το κοινωνικό του κύρος είδος αναθήματος (εικ. 15).

Όταν στα τέλη του 7ου αιώνα π.Χ. ανιδρύονται τα πρώτα γλυπτά αναθήματα, ο ρόλος των μεγαλύτερων ελληνικών ιερών ως τόπων μιας συλλογικής και παραστατικής μνήμης των μεμονωμένων αναθετών και ταυτόχρονα της ιστορίας της δικής τους κοινότητας, είχε πλέον καθιερωθεί. Από τον 8ο αιώνα π.Χ. είχε διαμορφωθεί στις πόλεις, σε άμεση συνάρτηση με την αφθονία σε αναθηματικά σκεύη, μια χαρακτηριστική μορφή έκφρασης της πολιτισμικής μνήμης. Ήδη, εδώ και ενάμιση αιώνα, υπήρχε η δυνατότητα, χάρη σε μια επικυρωμένη από την παράδοση μορφή αναθήματος, τα παλαιά μεταλλικά σκεύη, να δείξει κάποιος πως ανήκει στην κοινωνική ελίτ της πόλης, ταυτόχρονα, όμως, και να προβληθεί ιδιαίτερα ο ίδιος ως αναθέτης, ανάλογα με το μεγέθος της οικονομικής του επένδυσης.

14. Χάλκινη ανδρική προτομή δαιδαλικής τεχνοτροπίας από τη λαβή χάλκινου αγγείου. Ακρόπολη Αθηνών, μέσα 7ου αι. π.Χ. (Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. Χ 6627, ύψος 9,5 εκ.).

Από τις αρχές του 6ου αιώνα π.Χ. έως την καταστροφή από τους Πέρσες (480 π.Χ.)

Η προσεκτική εξέταση των ιστορικών παραμέτρων της κρίσης του τελευταίου τετάρτου του 7ου αιώνα π.Χ. και του αρχαιολογικού υλικού της ίδιας περιόδου έδειξε ότι βρισκόμαστε μπροστά σε μια κρίσιμη καμπή στην ιστορία του ιερού της Ακρόπολης. Ενώ ο κατάλογος των αναθημάτων των γεωμετρικών και των πρώιμων αρχαϊκών χρόνων περιορίζεται σε σχετικά ολιγάριθμα είδη αναθημάτων, τουλάχιστον σύμφωνα με όσες μαρτυρίες διαθέτουμε, αντίθετα στο πέρασμα από τον 7ο προς τον 6ο αιώνα π.Χ. σημειώνεται μια ριζική αλλαγή στα ευρήματα.[1] Τα αίτια της μεταβολής θα πρέπει να αναζητηθούν κατά κύριο λόγο στην κοινωνική αναστάτωση που επικρατούσε εκείνη την εποχή στην Αθήνα. Χάρη στις μεταρρυθμίσεις του Σόλωνα, αυξήθηκε σημαντικά ο αριθμός όσων είχαν δικαίωμα συμμετοχής στο «πολιτικό γίγνεσθαι».[2] Δεν ήταν πια μόνο η αριστοκρατική καταγωγή, αλλά και η περιουσία που καθόριζαν πλέον τη συμμετοχή στην

α β

15α και β. Κόρη με πέπλο, η παλαιότερη από τη σειρά των αττικών Κορών, 580-570 π.Χ. (αρ. ευρ. Ακρ. 593) και μικρή αττική Κόρη, 570-560 π.Χ. (αρ. ευρ. Ακρ. 589), από την Ακρόπολη Αθηνών.

πολιτική ζωή. Καθένας ήταν δυνάμει σε θέση να ανέλθει στην τάξη αυτή, και πράγματι στη συνέχεια αυτό το κατόρθωσαν πολλοί οικονομικά επιτυχημένοι πολίτες. Η εξέλιξη αυτή προς την κατεύθυνση μιας ολοένα μεγαλύτερης συμμετοχής των πολιτών στα δημόσια πράγματα διεύρυνε, όπως ήταν φυσικό, και τον κύκλο των πιθανών αναθετών των λιγότερο ή περισσότερο δαπανηρών αφιερωμάτων στην Ακρόπολη. Πέρα όμως από αυτό, τα αρχαιολογικά ευρήματα αφήνουν να διαφανούν και άλλα φαινόμενα, τα οποία μπορούν να παραλληλιστούν με την εξέλιξη της πρώιμης αρχαϊκής αθηναϊκής κοινωνίας: Η πόλη της Αθήνας ως συνολική οργάνωση των πολιτών της γινόταν ολοένα πιο ισχυρή, ενώ ταυτόχρονα ο κεντρικός οικιστικός της πυρήνας, το *άστυ*, γινόταν ολοένα πυκνότερο. Αυτή η συγκέντρωση στο χώρο σηματοδοτείται τώρα συστηματικά με την ανέγερση δημόσιων κτηρίων, όπως εμφανώς τεκμηριώνεται αρχαιολογικά στην περιοχή της αθηναϊκής Αγοράς κατά τον 6ο αιώνα π.Χ. Αυξάνεται όμως εξίσου και η κοινωνική διαφοροποίηση και μαζί με αυτήν οι κρίσιμες αντιπαραθέσεις ανάμεσα σε μεμονωμένους πολίτες και την κοινότητα, πράγμα το οποίο στις περισσότερες αρχαϊκές πόλεις οδήγησε σχεδόν αναγκαστικά στην τοποθέτηση νομοθετών ή στην εγκαθίδρυση τυραννικού πολιτεύματος.

Η τεράστια, ποσοτικά αλλά και ποιοτικά, αύξηση των αναθημάτων στην Ακρόπολη κατά τους πρώιμους και τους ύστερους αρχαϊκούς χρόνους που καθρεφτίζεται στη σημαντική οικονομική ευμάρεια της πόλης της Αθήνας τον 6ο αιώνα π.Χ., μπορεί να εξηγήσει και μία σειρά άλλων ιστορικοκοινωνικών φαινομένων (εικ. 15-16). Έτσι, κατά τον 6ο αιώνα π.Χ. οι ευκαιρίες προσωπικής καταξίωσης των μελών της ανώτατης κοινωνικής τάξης, σε σχέση βέβαια με όσα γνωρίζουμε για την κατάσταση στους δύο προηγούμενους αιώνες, μειώθηκαν αισθητά. Οι ιδιαίτερες προσωπικές ικανότητες και τα κατορθώματα στον πόλεμο δεν είχαν πλέον την ίδια σπουδαιότητα και αποτελεσματικότητα ως προς το κοινωνικό κύρος, από τότε που οι αριστοκράτες ως πολεμιστές-μονάδες, έχασαν τη σημασία τους απέναντι στη φάλαγγα των οπλιτών στη διάρκεια του 7ου αιώνα π.Χ. Ειδικά στην Αθήνα, η μακρά περίοδος της τυραννίδας του Πεισίστρατου και στη συνέχεια της διακυβέρνησης των δύο γιων του, συνέβαλαν επίσης σημαντικά στον ουσιαστικό περιορισμό των ευκαιριών καταξίωσης των Αθηναίων αριστοκρατών στους τομείς της πολιτικής και του πολέμου.[3] Για το λόγο αυτό, η αθηναϊκή αριστοκρατία αναζήτησε και βρήκε νέα πεδία δράσης που εξασφάλιζαν αντάξια κοινωνική αυτοπροβολή, όπως για παράδειγμα τους μεγάλους Πανελλήνιους Αγώνες, οι οποίοι αντικαθιστώντας τις πολεμικές αναμετρήσεις προσέφεραν μία υπέρτατη μορφή του ανταγωνισμού, στο πλαίσιο των αθλητικών αγώνων, ενώπιον του συνόλου του ελληνικού κόσμου. Τη διαρκή ανάμνηση της νίκης στους αγώνες αυτούς εξασφάλιζαν ήδη κατά τον 6ο αιώνα π.Χ. πολυδάπανα αφιερώματα, όπως εκείνα που έχουν σωθεί στην Ολυμπία. Κατά τον ίδιο τρόπο, όπως οι Πανελλήνιοι Αγώνες προσέφεραν ένα πεδίο σύγκρισης με τις ελίτ άλλων πόλεων, έτσι και η Ακρόπολη, ως κεντρικό ιερό της πόλης, αποτελούσε το ιδανικό θεατρικό σκηνικό μπροστά στο οποίο η αθηναϊκή αριστοκρατία επιτύγχανε την επιβεβαίωση της κοινωνικής της θέσης διαμέσου του ανταγωνισμού για την ανάθεση των πιο πολυδάπανων αφιερωμάτων –όπως οι κούροι και οι αναπαραστάσεις ιππέων ή αλόγων– μπροστά σε όλους τους κατοίκους της πόλης.

Αυτή η ερμηνευτική πρόταση είναι ιδιαίτερα διαφωτιστική για την περίοδο αναταραχής που ακολούθησε τις μεταρρυθμίσεις του Σόλωνα, και η οποία θα πρέπει όντως να εκληφθεί

ως μια μακρά περίοδος ανταγωνισμού και διαμάχης μεταξύ των αριστοκρατών, στη διάρκεια της οποίας γρήγορα εξαπλώθηκε η συνήθεια της ανάθεσης αφιερωμάτων στην Ακρόπολη. Εκείνη την εποχή, οι φρατρίες της αθηναϊκής ανώτατης κοινωνικής τάξης είχαν μεταξύ τους ολοένα πιο αγεφύρωτες διαφορές, χωρίς καμία από αυτές να καταφέρνει να επικρατήσει.

Κατά τη διάρκεια του 6ου αιώνα π.Χ., η σταδιακά αυξανόμενη αυτή διαμάχη, ακόμη και στα χρόνια της τυραννίδας, κέρδισε σε δυναμική επειδή οι ανταγωνιζόμενοι δεν ήταν πλέον οι υπόλοιποι αριστοκράτες, όπως συνέβαινε κατά τον 8ο και τον 7ο αιώνα π.Χ., αλλά και οι αγρότες και οι ευκατάστατοι τεχνίτες, οι οποίοι χάρη στα μέτρα του Σόλωνα είχαν αποκτήσει τη συναίσθηση ότι ανήκαν στο σύνολο του κοινωνικού σώματος της πόλης. Αυτοί οι ανερχόμενοι κοινωνικά πολίτες προσπαθούσαν φυσικά να διατηρήσουν τη νεοαποκτηθείσα κοινωνική τους θέση, εκφράζοντας κατά την ύστερη αρχαϊκή εποχή το νέο αίσθημα της αυτοεκτίμησης ακόμη και μέσα από τα γενναιόδωρα αφιερώματα στην Ακρόπολη. Ως αντιπροσωπευτικό παράδειγμα αυτών των συνθηκών αναφέρεται πολύ συχνά το «ανάγλυφο του κεραμέα»,[4] ένα μόνο από πολλά μνημεία που συνδέονται με τους «νεοφερμένους» της ύστερης αρχαϊκής Αθήνας (εικ. 16). Μία ιδιαίτερα δραστήρια ομάδα ανάμεσα στους αναθέτες ήταν, καθώς φαίνεται, οι μέτοικοι, οι οποίοι ήδη κατά τον 6ο αιώνα π.Χ. πρέπει να αποτελούσαν ένα σημαντικό τμήμα του πληθυσμού της Αθήνας.

Τώρα, σε σχέση με ό,τι αφορά την κοινωνική προβολή αυτής της νέας «μεσαίας τάξης», τα αναθήματα του 6ου και των αρχών του 5ου αιώνα π.Χ. επιτρέπουν να αναγνωρίσουμε δύο τάσεις, απόλυτα τεκμηριωμένες μέσα από τα αρχαιολογικά ευρήματα, οι οποίες όμως φαίνονται τουλάχιστον εκ πρώτης όψεως εντελώς αντίθετες μεταξύ τους: Από τη μια το φαινόμενο της «εξομοίωσης προς τα άνω» μέσω της μίμησης των αριστοκρατικών εικονογραφικών προτύπων από τους κοινωνικά ανερχόμενους, και από την άλλη τον σαφή χαρακτηρισμό τους από τους ίδιους ως «βάναυσων», των οποίων τα κύρια γνωρίσματα έχει παρουσιάσει λεπτομερώς ο N. Himmelmann.

Οι σκέψεις για το ιστορικό και κοινωνικό υπόβαθρο των πολυδάπανων αναθημάτων της Ακρόπολης κατά την πρώιμη και ύστερη αρχαϊκή περίοδο θα μπορούσαν να δημιουργήσουν μια λανθασμένη εντύπωση, ότι δηλαδή οι αναθέτες του 6ου αιώνα π.Χ. είχαν απλώς κατά νου να προκαλέσουν έναν επιφανειακό εντυπωσιασμό των θεατών της εποχής τους με την υλική και καλλιτεχνική αξία των αναθημάτων τους. Όμως,

16. Γενική άποψη της αίθουσας των αρχαϊκών γλυπτών στο νέο Μουσείο Ακροπόλεως.

παρά την επίδειξη πολυτέλειας και μια συχνά έντονη ανάγκη προσωπικής προβολής που δεν περνά απαρατήρητη, δεν πρέπει να ξεχνάμε τη θρησκευτική πρόθεση της αφιέρωσης. Οι σωζόμενες αναθηματικές επιγραφές, ξεπερνώντας σε ορισμένες περιπτώσεις τη συνηθισμένη, τελείως τυπική συντομία, ρίχνουν φως στην πρόθεση που συνδεόταν με την αφιέρωση. Έτσι λοιπόν, το γεγονός ότι τονίζεται συχνά η εξαιρετική ομορφιά του έργου τέχνης που αφιερωνόταν, δείχνει καθαρά ότι η θεότητα θα έπρεπε να ευχαριστηθεί με αυτό. Φυσικά, με τη χειρονομία αυτή συνδέεται άμεσα η ευχή η θεότητα να εκφράσει την ικανοποίησή της προσφέροντας ένα τουλάχιστον ισάξιο αντίδωρο.

Σε πραγματικά έντονη αντίθεση με τις προσπάθειες των μεμονωμένων «νεόπλουτων» αναθετών, να αντιγράφουν δηλαδή ή ακόμη και να ξεπερνούν τις μορφές αναπαράστασης των αριστοκρατών, βρίσκονται οι αναπαραστάσεις των τεχνιτών και άλλων Αθηναίων, ανδρών και γυναικών, που ήταν υποχρεωμένοι να ασκούν ένα επάγγελμα για να ζήσουν, και των οποίων τα αναθήματα υιοθετούν μια φανερά «βάναυση» εικονογραφία.[5] Τα περισσότερα από αυτά τα εξαιρετικά πολυάριθμα αναθήματα στην αθηναϊκή Ακρόπολη ανήκουν στην κατηγορία της ταπεινότερης «μικροτεχνίας», επιτρέπουν ωστόσο να κατανοήσουμε πως εδώ ο τρόπος αναπαράστασης δεν μπορεί να αποτελεί μια πτυχή της ερμηνείας. Πρόκειται κυρίως για πήλινους πίνακες και αγγεία, πάνω στα οποία κεραμείς,[6] αγγειογράφοι, σιδεράδες, γλύπτες, ακόμη και εταίρες, παρουσιάζονται να ασκούν το επάγγελμά τους.[7] Άλλες δραστηριότητες, για παράδειγμα αυτές των δούλων, όπως η φουρνάρισσα Φρυγία,[8] αναφέρονται στις προσωπικές μαρτυρίες που περιέχουν οι επιγραφές ορισμένων αφιερωμάτων της Ακρόπολης.

Ο εξαιρετικός πλούτος των αναθημάτων και η εκτεταμένη αρχιτεκτονική ανάπλαση της Ακρόπολης στις αρχές και τα τέλη της αρχαϊκής περιόδου αντανακλούν τη σημαντικότερη ίσως συνέπεια της τυραννίδας του Πεισίστρατου και των γιων του για την ιστορική εξέλιξη της Αθήνας. Οι τύραννοι κατόρθωσαν να υλοποιήσουν ευρέως την ενσωμάτωση των εν μέρει γεωγραφικά απομονωμένων και με διαφορετικές τοπικές παραδόσεις επί μέρους περιοχών της Αττικής στο κράτος των Αθηναίων, και, μέσω αυτού, να φέρουν σε πέρας τη διαδικασία συγκρότησης της αθηναϊκής πόλης-κράτους. Στο πλαίσιο αυτό, κεντρικό ρόλο διαδραμάτισαν οι νέες ή οι αναδιοργανωμένες μεγάλες Εορτές, οι οποίες συγκέντρωναν όλους τους κατοίκους της Αττικής στην Αθήνα, καθώς και η συστηματική επέκταση των σημαντικότερων ιερών. Αυτές οι τάσεις ενοποίησης φαίνονται καθαρά μέσα από την εισαγωγή πολύ σημαντικών λατρειών από άλλες περιοχές, όπως αυτή της Βραυρωνίας Αρτέμιδος, της Ελευσίνιας Δήμητρας και του Διονύσου Ελευθερέως καθώς επίσης και της Κυβέλης. Σ' αυτά προστέθηκαν η συγκέντρωση όλων των σημαντικών πολιτικών λειτουργιών στην έδρα του τυράννου ενώ η εξασθένηση της δύναμης των αριστοκρατικών οικογενειών από τις ενέργειες των τυράννων ελάττωσε ταυτόχρονα την τοπική τους επιρροή στην περιφέρεια της Αττικής. Εκεί εντάσσεται επίσης και η συστηματική ανοικοδόμηση του κεντρικού ιερού πάνω στην Ακρόπολη.

Συνολικά, η περίοδος διακυβέρνησης των τυράννων επέφερε ουσιαστικές και βαθιές αλλαγές στην Αθήνα. Όταν ο Πεισίστρατος κατέλαβε για πρώτη φορά την εξουσία, η Αττική ήταν μια περιοχή στην οποία η τοπική πολιτική επιρροή σημαντικών αριστοκρατών αποτελούσε τον αποφασιστικό παράγοντα. Η ίδια η Αθήνα, παρόλο που ήταν η πιο πυκνοκατοικημένη θέση και η έδρα των σημαντικότερων και των ευρύτερα αποδεκτών λατρειών, εκτός από τις περιπτώσεις πολέμου, δεν διέθετε παρά περιορισμένη πολιτική δύναμη. Γύρω στο 510 π.Χ., μετά το τέλος της τυραννίδας, είχε μεταβληθεί έντονα όχι μόνον η εξωτερική, αρχιτεκτονική της μορφή, αλλά και η πόλη είχε γίνει πλέον το μεγάλο θρησκευτικό και πολιτικό επίκεντρο της Αττικής. Η αφιερωματική πρακτική, που τεκμηριώνεται με εξαιρετικό τρόπο τον 6ο αιώνα π.Χ. πάνω στην Ακρόπολη, κάνει εμφανείς πολλές πτυχές αυτής της διαδικασίας.

Μετάφραση από τα γερμανικά: Κατερίνα Χαρατζοπούλου

ΣΗΜΕΙΩΣΗ ΤΗΣ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΡΙΑΣ

Στο άρθρο αυτό παρουσιάζονται τα κυριότερα συμπεράσματα της μελέτης των αναθημάτων της Ακρόπολης της Αθήνας κατά τη γεωμετρική και την πρώιμη αρχαϊκή περίοδο. Πρόκειται για τη σύνοψη (σ. 127-136) ενός πολύ εκτενέστερου άρθρου πάνω στο θέμα αυτό, που δημοσιεύθηκε στον τόμο 121 του *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts*, *2006*, σ. 1-173.

Θερμές ευχαριστίες στον δρα Κώστα Καλογερόπουλο, ερευνητή στην Αρχαιολογική Εταιρεία, και τον δρα Jaime Curbera, ερευνητή στο Inscriptiones Graecae για τις πολύτιμες παρατηρήσεις τους ως προς τη μετάφραση του κειμένου.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

[1] Σχετικά, πρβλ. K.T. Glowacki, «The Acropolis of Athens before 566 B.C.», στο K.J. Hartswick / M.C. Sturgeon (επιμ.), *Στέφανος, Studies in Honor of Brunilde Sismondo Ridgway*, Philadelphia 1998, σ. 79.

[2] Βλ. για τα μέτρα του Σόλωνα γενικά: K.A. Raaflaub, «Die 'Polis' als Staat», στο M.H. Hansen (επιμ.), *The Ancient Greek City-State. Symposium on the occasion of the 250th Anniversary of The Royal Danish Academy of Sciences and Letters, July 1-4, 1992*, Historisk-filosofiske Meddelelser 67, Κοπεγχάγη 1993, σ. 41-105· M. Valdés Guia, *Política y religion en Atenas arcaica. La reorganización de la polis en época de Solón. Una revisión documentación arqueológica, literaria y religiosa,* British Archaeological Reports International Series 1018, Οξφόρδη 2002· M. Stahl, *Gesellschaft und Staat bei den Griechen: Archaische Zeit,* Paderborn κ.ά. 2003· A. Queyrel, *Athènes, la cité archaïque et classique: du VIIIe siècle à la fin du Ve siècle*, Παρίσι 2003, σ. 31-40.

[3] Βλ. E. Stein-Hölkeskamp, *Adelskultur und Polisgesellschaft. Studien zum griechischen Adel in archaischer und klassischer Zeit*, Στουτγκάρδη 1989, σ. 120.

[4] Αθήνα, Μουσείο Ακρόπολης αρ. ευρ. 1332: H. Schrader (επιμ.), *Die archaischen Marmorbildwerke der Akropolis*, τομ. 1-3, Φραγκφούρτη 1939 (ανατ. 1969), σ. 301 κ.ε., αρ. 422, πιν. 176· M.S. Brouskari, *Musée de l'Acropole. Catalogue descriptif*, Αθήνα 1974, σ. 142, αρ. 1332, εικ. 251· J. Floren, «Die geometrische und archaische Plastik», στο W. Fuchs / J. Floren, *Die griechische Plastik*, τομ. 1, Μόναχο 1987, σ. 292 και σημ. 15. Ως προς το είδος των αναθημά-

των, γενικά, I. Scheibler, «Griechische Künstlervotive der archaischen Zeit», *Münchner Jahrbuch der bildenden Kunst*, 30 (1979), σ. 7-30, εικ. 1-11.

[5] Για το θέμα αυτό, N. Himmelmann, *Realistische Themen in der griechischen Kunst der archaischen und klassischen Zeit*, Ergänzungsheft, Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts 28, Βερολίνο / Νέα Υόρκη 1994, σ. 1-22, εικ. 1-9· N. Himmelmann, *Minima Archaeologica*, Mainz am Rhein 1996, σ. 46-53, εικ. 15-22.

[6] «If a potter dedicated a vase he frequently made sure that it had a suitable decoration. On a fragment of a crater, presented as a votive offering to Athena on the Athenian Akropolis (475-450 BC) [Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Ακρ. 739: B. Graef / E. Langlotz, *Die antiken Vasen von der Akropolis zu Athen*, τόμ. I, Βερολίνο 1925, σ. 69 αρ. 739· Beazley, *ARV²* 1092 αρ. 76], we see on the upper level a scene from the potter's shop: on the right a pot is being shaped on a potter's wheel, while on the left a pot is being painted. Below, a part of a sacrificial scene has been preserved. A sacrifice to Athena had been paid for with the *aparché* or *dekate* of the income from the potter's shop, and at the same time this vase was presented in remembrance, as a votive gift», περιγραφή του F. T. van Straten, «Gifts for the Gods», στο H.S. Versnel (επιμ.), *Faith, Hope and Worship Aspects of religious mentality in the ancient world*, Leiden 1981, σ. 94 σημ. 144, εικ. 34.

[7] Πήλινος γραπτός πίνακας με συμπλέγματα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο: B. Graef / E. Langlotz, *Die antiken Vasen von der Akropolis zu Athen*, τόμ. 2, Βερολίνο 1933, σ. 94 αρ. 1040, πιν. 81· J. Boardman, *Kolonien und Handel der Griechen. Vom späten 9. bis zum 6. Jahrhundert v. Chr.*, Μόναχο 1981, σ. 31, εικ. 18· N. Himmelmann, *Minima Archaeologica*, Mainz am Rhein 1996, σ. 46.

[8] Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. 6837: A. de Ridder, *Catalogue des Bronzes trouvés sur l'Acropole d'Athènes*, Παρίσι 1896, σ. 92 αρ. 264, εικ. 60· F. T. van Straten, ό.π., σ. 81 και σημ. 77, εικ. 5· D. Harris, *The Treasures of the Parthenon and Erechtheion*, Οξφόρδη 1995, σ. 223 σημ. 3.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

GAUSS W. / F. RUPPENSTEIN, «Die Athener Akropolis in der frühen Eisenzeit», *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung* 113 (1998), σ. 1-60, πιν. 1-8.

HOEPFNER W. (επιμ.), *Kult und Kultbauten auf der Akropolis. Internationales Symposion vom 7. bis 9. Juli 1995 in Berlin*, Βερολίνο 1997.

HOLTZMANN B., *L'Acropole d'Athènes*, Παρίσι 2003.

HURWIT J.M., *The Athenian Acropolis. History, Mythology, and Archaeology from the Neolithic Era to the Present*, Cambridge 1999.

ΚΑΒΒΑΔΙΑΣ Π. / G. KAWERAU, *Ανασκαφή της Ακροπόλεως από του 1885 μέχρι του 1890*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 13, Αθήνα 1907 (ανατύπωση 1974).

KEESLING C.M., *Monumental Private Votive Dedications on the Athenian Acropolis, ca. 600-400 B.C.*, διδακτορική διατριβή, University of Michigan, 1995.

MARK I.S., *The Sanctuary of Athena Nike in Athens. Architectural Stages and Chronology*, Hesperia Supplement 26, Princeton 1993.

ΜΠΡΟΥΣΚΑΡΗ Μ., *Περιγραφικός κατάλογος του Μουσείου Ακροπόλεως*, Αθήνα 1974.

—, *Τα μνημεία της Ακροπόλεως*, Αθήνα ²2000.

NILSSON M.P., *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Θρησκείας*, Αθήνα 2008.

PARKER R., *Athenian Religion. A History*, Οξφόρδη 1996.

SCHNEIDER L. / CH. HÖCKER, *Die Akropolis von Athen. Antikes Heiligtum und modernes Reiseziel*, Κολωνία 1990.

SCHOLL A., «ΑΝΑΘΗΜΑΤΑ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ. Die Akropolisvotive aus dem 8. bis frühen 6. Jahrhundert v. Chr. und die Staatswerdung Athens», *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 121 (2006), σ. 1-173.

SHAPIRO H.A., *Art and Cult under the Tyrants in Athens*, Mainz am Rhein 1989.

ΤΡΙΑΝΤΗ Ι., *Το Μουσείο Ακροπόλεως*, Αθήνα 1998 (και στο διαδίκτυο, www.latsis-foundation.org/default.asp?pid=8&la=1&libID=1&bID=5)

WELWEI K.-W., *Athen. Vom neolithischen Siedlungsplatz zur archaischen Großpolis*, Darmstadt 1992.

WIEGAND TH., *Die archaische Poros-Architektur der Akropolis zu Athen*, Cassel / Leipzig 1904.

ΠΗΓΕΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

εικ. 1: Φωτογραφικό αρχείο Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθήνας (D-DAI-ATH-Akr 86).

εικ. 2, 5, 9: M. Korres, «The History of the Acropolis Monuments», στο R. Economakis (επιμ.), *Acropolis Restoration. The CCAM Interventions*, Λονδίνο 1994, εικ. σ. 40, 47 και 38 αντίστοιχα.

εικ. 3: J.M. Hurwit, *The Athenian Acropolis. History, Mythology, and Archaeology from the Neolithic Era to the Present*, Cambridge 1999, σ. 111 εικ. 83b (σχ. I. Gelbrich).

εικ. 4α: E. Touloupa, «Une Gorgone en bronze de l'Acropole», *Bulletin de Correspondance Hellénique* 93 (1969), εικ. 6 σ. 873.

εικ. 4β, 17: Μουσείο Ακροπόλεως (φωτ. Νίκος Δανιηλίδης).

εικ. 6, 7: Σ. Παπασπυρίδη-Καρούζου, «Αρχαϊκά μνημεία του Εθνικού Μουσείου», *Αρχαιολογική Εφημερίς* (1952), πιν. 3 και 1 αντίστοιχα.

εικ. 8, 14: Ν. Καλτσάς (επιμ.), *Αθήνα-Σπάρτη, Κατάλογος της έκθεσης*, Αθήνα 2007, εικ. σ. 57 και 147 αντίστοιχα.

εικ. 10α: E. Touloupa, «Early Bronze Sheets with Figured Scenes from the Acropolis», στο D. Buitron-Oliver (επιμ.), *New Perspectives in Early Greek Art*, Studies in the History of Art 32, Center for Advanced Study in the Visual Arts, Symposium Papers 16 (1991), εικ. 6 σ. 246.

εικ. 10β: W. Lamb, *Greek and Roman Bronzes*, Νέα Υόρκη 1929 (ανατύπωση 1969), εικ. 5 σ. 65.

εικ. 11, 12: B. Holtzmann, *L'Acropole d'Athènes*, Παρίσι 2003, σ. 40, εικ. 15 και 14 αντίστοιχα.

εικ. 13: A. Scholl, «ΑΝΑΘΗΜΑΤΑ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ. Die Akropolisvotive aus dem 8. bis frühen 6. Jahrhundert v. Chr. und die Staatswerdung Athens», *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 121 (2006), εικ. 49b σ. 111.

εικ. 15α-β: I. Τριάντη, *Το Μουσείο Ακροπόλεως*, Αθήνα 1998, εικ. 61 σ. 98 και εικ. 62 σ. 99.

The Akropolis Votives from the 8th to the Early 6th Century B.C. and the Formation of the Athenian City-State

Andreas Scholl

This investigation focuses on the votive offerings from the Athenian acropolis in the Geometric and Early Archaic periods. Discussion starts with the oldest preserved dedications from the Middle Geometric period, and terminates with the description of a radical change in Athenian votive practice in the early 6th century. By looking closely at the vast amount of published archaeological material from the Acropolis, one can analyse the development of votive practice there much more precisely than has been done in the past. The article presents a synoptic overview of the most important types of votive offerings known from the Geometric and Early Archaic acropolis. An attempt is also made to link these observations with the few facts known about the historical situation of Athens and mainland Greece in the 8th and 7th centuries. It becomes evident that the Acropolis came to be the central sanctuary of the emerging Athenian polis already in the second half of the 8th century and that it was able to consolidate that position in the course of the 7th century.